



Οπτικοποίηση 500 χρόνων διακίνησης ελληνικών αρχετύπων σε ευρωπαϊκές και αμερικανικές συλλογές Cristina Dondi

Η παρουσίασή μου σήμερα πραγματεύεται το τί θέλουμε να επιτύχουμε μαζί σας, έχοντας στήσει μια ισχυρή ψηφιακή υποδομή και ένα διεθνές δίκτυο που συγκεντρώνει στοιχεία για τη χρήση και τη συλλογή ελληνικών αρχετύπων, οπουδήποτε κι αν βρίσκονται σήμερα στην Ευρώπη ή την Αμερική, και το σημαντικότερο, εδώ στην Ελλάδα. Θα σας δείξω πώς φτάσαμε εδώ, που βρισκόμαστε αυτή τη στιγμή και γιατί αυτό είναι σημαντικό. Κατ' αρχάς, επιτρέψτε μου να σας εξηγήσω γιατί έπρεπε να ξεκινήσουμε από κάτω, από τα πρωτογενή αποδεικτικά στοιχεία: τα ίδια τα βιβλία.

Η επανάσταση της τυπογραφίας προσέλκυσε πάντα τη φαντασία μελετητών, ιστορικών, αλλά και του κοινού. Όλη αυτή η προσοχή οδήγησε σε βιβλία πλούσια σε απόψεις, αλλά φτωχά σε δεδομένα που να υποστηρίζουν τις απόψεις αυτές. Από το βιβλίο του Marshall McLuhan *Ο Γαλαξίας του Γουτεμβέργιου* που δημοσιεύτηκε το 1962 έως το περίφημο *Η Τυπογραφία ως μέσο αλλαγής*, που δημοσιεύθηκε από την Elizabeth Eisenstein το 1979, και όλη την επιστημονική συζήτηση που επακολούθησε, προέκυψαν πολλές ιδέες και θεωρίες που βασιζόνταν σε πολύ λίγα, πολύ περιστασιακά, και ως επί το πλείστον δευτερογενή, αποδεικτικά στοιχεία.

Αυτό δεν συνέβη επειδή δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία. Σώζονται εκατοντάδες χιλιάδες τυπωμένα βιβλία του 15ου αιώνα. Τα δεδομένα από το Σύντομο Κατάλογο Τίτλων Αρχετύπων (Incunabula Short Title Catalogue) είναι σαφή: έχουν διασωθεί κάπου 28.000 εκδόσεις, σε περίπου μισό εκατομμύριο αντίτυπα διάσπαρτα σε 4.000 δημόσιες βιβλιοθήκες, κυρίως στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Κάθε ένα από αυτά τα αντίτυπα έχει μια διαφορετική ιστορία, η οποία μπορεί να ανασυσταθεί με τη βοήθεια υλικών μαρτυριών, καθώς επίσης και αρχειακών και βιβλιογραφικών πληροφοριών (κατάλογοι ιστορικών βιβλιοθηκών, κατάλογοι βιβλιοπωλών και δημοπρασιών, κλπ): αυτό είναι γνωστό ως πληροφορία του συγκεκριμένου αντιτύπου ή προέλευση ή υλικά στοιχεία. 500 έτη ύπαρξης δύσκολα μπορούν να περάσουν απαρατήρητα!

Ένα άλλο βιβλίο δύο κοινωνικών ιστορικών των Febvre και Martin, που δημοσιεύθηκε το 1957 στη Γαλλία και μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1976, *Η εμφάνιση του βιβλίου*, δεν είχε ληφθεί υπόψη από την Eisenstein. Αυτό το βιβλίο άνοιξε το δρόμο για νέους κλάδους σπουδών στην ιστορία του βιβλίου σε ολόκληρη την Ευρώπη. Τονίζοντας τη χρήση πρωτογενών πηγών και φυσικών στοιχείων, ενέπνευσε και κινητοποίησε την καταλογογράφηση των υλικών στοιχείων στα παλαιότερα σε διάφορες βιβλιοθήκες για τα επόμενα 60 χρόνια. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί περίπου 250 κατάλογοι αρχετύπων με πληροφορίες προέλευσης, συμπεριλαμβανομένων μερικών πολύ μεγάλων συλλογών όπως το Harvard, η Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη στο Μόναχο, η Βρετανική Βιβλιοθήκη, η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας στο Παρίσι και η Βοδληϊανή Βιβλιοθήκη στην Οξφόρδη. Ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός βιβλιοθηκών έχουν τα τελευταία χρόνια αποφασίσει να παρέχουν πληροφορίες προέλευσης για αρχέτυπα στους γενικούς ηλεκτρονικούς τους καταλόγους. Αυτή η επιλογή είναι κατανοητή από την άποψη της διαχείρισης της κάθε συλλογής, αλλά δεν διευκολύνει την έρευνα ανάμεσα σε συλλογές που ανήκουν σε διαφορετικές βιβλιοθήκες.

Έχει όλος αυτός ο πλούτος των νέων στοιχείων τροφοδοτήσει νέα, καλύτερα, πιο ενημερωμένα βιβλία σχετικά με την εισαγωγή της τυπογραφίας με κινητά στοιχεία στην Ευρώπη ως έναξ από τους παράγοντες της προόδου που συνόδευσαν τη μετάβαση στην πρώιμη νεωτερική περίοδο; Όχι. Γιατί όχι; Μπορώ να αναφέρω τρία μεγάλα εμπόδια:

Πρώτον, σίγουρα δεν έχει να κάνει με την έλλειψη στοιχείων, αλλά με το ακριβώς αντίθετο, την ύπαρξη πάρα πολλών στοιχείων.

Δεύτερον, λείπουν αποτελεσματικοί τρόποι να αντιμετωπιστεί η ποσότητα των δεδομένων προέλευσης, ώστε να στοιχειοθετηθεί μια τεκμηριωμένη ιστορία της επανάστασης της τυπογραφίας. Με απλά λόγια: χρειαζόμαστε μια νέα μέθοδο.

Τρίτον, το διανοητικό πλαίσιο του μέσου ιστορικού, που δεν αντιλαμβάνεται την αδυναμία να ασχοληθεί με την πληθώρα των στοιχείων ως μείζον ζήτημα. Κατά συνέπεια, δεν ψάχνει για δομικές λύσεις, απλά, προσπαθεί να βρει τεχνάσματα, με βάση τα ελάχιστα στοιχεία που έχουν ήδη επεξεργαστεί από άλλους. Το ένα βιβλίο μετά το άλλο εξακολουθούν να γράφονται για το θέμα, ακόμη και σήμερα. *Η Τυπογραφία του Θιβέτ* δημοσιεύθηκε το 2016.

Στην εισαγωγή οι επιμελητές παραθέτουν την Eisenstein, ενώ τιτλοφορούν ένα κεφάλαιο με τον πομπώδη τίτλο «Η πλάνη του Γουτεμβέργιου». Αλήθεια τι ακριβώς πήγε λάθος; Δεν διαδόθηκαν εκατομμύρια βιβλία παντού σε μία μόλις γενιά; Κάποιος μου αντιπαραθέσε κάποτε «αλλά οι πρώιμες βιβλιοθήκες ήταν γεμάτες από βιβλία που κανείς δεν διάβαζε»: αλήθεια, πώς το ξέρουν; Το έλεγξαν; Φυσικά και όχι, αλλά τέτοιες εικασίες κυκλοφορούν εύκολα. Παρεμπιπτόντως, έχουν περάσει από τα χέρια μου χιλιάδες αρχέτυπα, και η περίπτωση όπου δεν έχει κανένα στοιχείο που να σου δίνει πληροφορίες για τους χρήστες του παρελθόντος είναι η εξαίρεση, όχι ο κανόνας. Ένας σύγχρονος ιστορικός, όχι άγνωστος, ισχυρίστηκε με έμφαση ότι η πρώιμη διακίνηση βιβλίων ήταν μια αποτυχία σε σύγκριση με μεταγενέστερα εμπορικά πρότυπα: αλλά γιατί επιτέλους θα πρέπει να συγκρίνουμε ένα νέο φαινόμενο με ό,τι έπεται αντί για ό,τι υπήρχε πριν; Είναι η χρονική στιγμή στην ιστορία πράγματι άσχετη;

Η κατακερματισμένη κατάσταση των υπάρχοντων στοιχείων επιτρέπει στους ιστορικούς και στους ιστορικούς του βιβλίου να λένε ό,τι θέλουν για την επανάσταση της τυπογραφίας, πολλές φορές τελείως αντιφατικά πράγματα. Αλλά η έλλειψη ενός διαχειρίσιμου μεγάλου όγκου δεδομένων έχει ευρύτερες επιπτώσεις, που εκτείνονται πολύ πέρα από την Ιστορία του Βιβλίου. Στις μέρες μας ιστορικοί της οικονομίας, αλλά και ιστορικοί που ασχολούνται με την παγκόσμια ιστορία, δίνουν μεγαλύτερη προσοχή στην επανάσταση της τυπογραφίας και τη συγκρίνουν με την παρούσα επανάσταση της πληροφορικής. Επιπλέον, κάποιοι ιστορικοί της οικονομίας προσπαθούν να ποσοτικοποιήσουν τη σχέση του λεγόμενου ανθρώπινου κεφαλαίου με την ανάπτυξη της Ευρώπης κατά την προ-βιομηχανική περίοδο και, τέλος, αρχίζουν να δίνουν προσοχή στα βιβλία ως ένα ουσιαστικό συστατικό της ανθρώπινης ανάπτυξης.

Δυστυχώς τα δεδομένα που χρησιμοποιούν δεν είναι καλά, και ό,τι χτίζουν το χτίζουν στην άμμο. Αλλά, εμείς οι ιστορικοί του βιβλίου, ΘΕΛΟΥΜΕ να ληφθούν υπόψη τα βιβλία επιτέλους, επομένως πέφτει πάνω ΜΑΣ η παραγωγή καλής ποιότητας, εκτεταμένων, μετρήσιμων, συνόλων δεδομένων που οι ιστορικοί μπορούν να μεταχειριστούν με τον τρόπο που συνηθίζουν. Δεδομένα που δεν μπορούν και δεν πρέπει να αγνοηθούν πια.

Ευτυχώς η Βρετανική Ακαδημία κατάλαβε τις ανησυχίες μου και το όραμά μου για μια καινοτόμο λύση στο αδιέξοδο αυτό. Ήταν οι πρώτοι που χρηματοδότησαν τη δημιουργία της βάσης δεδομένων «Υλικά Στοιχεία σε Αρχέτυπα» (MEI) από το CERL (Κοινοπραξία Ευρωπαϊκών Ερευνητικών Βιβλιοθηκών), το οποίο στήριξε το σχεδιασμό και τη διατήρησή της. Τελικά, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας έδωσε την ευκαιρία να κάνουμε αυτή τη βάση δεδομένων πραγματικά παγκόσμια στο πλαίσιο του έργου 15c BOOKTRADE (το εμπόριο του βιβλίου το 15^ο αιώνα). Τα τελευταία τέσσερα χρόνια έχουμε εργαστεί με μια προσέγγιση από κάτω προς τα πάνω σχετικά με τη διανομή βιβλίων, την κυκλοφορία των κειμένων, το κόστος των αρχετύπων, την αντιγραφή και εκ νέου χρήση της εικονογράφησης και την οπτικοποίηση των δεδομένων αυτών.

Τι ακριβώς προσφέρει η MEI;

Πρώτον, διαθέτει έναν κοινό χώρο για να καταγράψουν και να μοιραστούν πληροφορίες προέλευσης οι πολλές βιβλιοθήκες που ακόμα δεν έχουν καταλογογραφήσει συγκεκριμένα αντίτυπα, αλλά όπου επίσης μπορούμε να αναστρέψουμε δεδομένα από τους τυπωμένους και ηλεκτρονικούς καταλόγους. Μέχρι σήμερα, η MEI περιλαμβάνει πάνω από 9.000 εκδόσεις σε πάνω από 21.500 αντίτυπα, από 330 ευρωπαϊκές και αμερικανικές βιβλιοθήκες. Αυτό απαντάει στην πρόκληση νούμερο 1, δηλαδή προσφέρει ένα σύστημα που μπορεί να διαχειριστεί μεγάλη ποσότητα δεδομένων.

Δεύτερον, η MEI προσφέρει πρωτοφανείς τρόπους χρήσης των δεδομένων, μετατρέποντας τα υλικά στοιχεία σε ιστορικά στοιχεία. Πάνω από 10.000 πρώην ιδιοκτήτες βιβλίων απαριθμούνται στο ευρετήριο των ιδιοκτητών, και κατατάσσονται σύμφωνα με διάφορες ιδιότητες: αν είναι ιδιώτες ή θεσμοί, αν έχουν θρησκευτική ή λαϊκή ιδιότητα, ανά φύλο και επάγγελμα. Τα σχόλια στα περιθώρια ταξινομούνται και περιγράφονται επίσης: αυτό αποτελεί ένα απaráμιλλο αποδεικτικό στοιχείο για την πραγματική χρήση αυτών των βιβλίων, ως εκ τούτου και για την εξάπλωση και διεύθυνση της νέας γνώσης στην κοινωνία. Συν τοις άλλοις, η MEI εισήγαγε μια καινοτόμο προσέγγιση για την καταγραφή της προέλευσης: την εφαρμογή γεωγραφικών (GeoNames) και χρονολογικών δεικτών που εφαρμόζεται σε κάθε στοιχείο προέλευσης. Έτσι παρακολουθείται η κυκλοφορία των βιβλίων μέσα στο χώρο και το χρόνο για τα 500 χρόνια της ύπαρξής τους.

Τρίτον, τώρα είμαστε σε θέση να απεικονίσουμε την κίνηση χιλιάδων βιβλίων, καθώς και το σχηματισμό και τη διασπορά των βιβλιοθηκών, ώστε να κατανοήσουμε τους ρυθμούς και τις τάσεις στη χρήση και την επιβίωση των παλαιτύπων.

Και εδώ ερχόμαστε στον πυρήνα της σημερινής διάλεξης: γιατί είναι σημαντικό να γνωρίζουμε τις κινήσεις των βιβλίων; Επειδή μέχρι την εποχή του διαδικτύου, ιδέες και γνώσεις μεταδίδονται μέσω των βιβλίων. Παρακολουθώντας λοιπόν τις κινήσεις των βιβλίων, παρακολουθούμε και τη διάχυση των ιδεών και της γνώσης.

Ο McLuhan πραγματικά πίστευε ότι η κυριαρχία του γραπτού λόγου κλονίστηκε από την τηλεόραση, αλλά η μεταφορά γνώσεων συνεχίστηκε πραγματικά μέσω του βιβλίου μέχρι την εμφάνιση του διαδικτύου. Ωστόσο, αν παρακολουθήσετε τη συνέντευξή του στο Youtube μπορεί να νομίσετε ότι έλαβε χώρα 10 χρόνια πριν και όχι πριν από 60 χρόνια.

Αλλά ας επιστρέψουμε στην έννοια της κίνησης. Το πού τυπώθηκε ένα βιβλίο και το πού είναι το βιβλίο σήμερα, μας λέει πολύ λίγα για το πού βρισκόταν το βιβλίο στη διάρκεια των 500 ετών ύπαρξής του. Τα βιβλία διακινήθηκαν πολύ κατά την περίοδο αυτών των 500 ετών. Πώς ξέρουμε πού ήταν βιβλία, ανά πάσα στιγμή; Ερευνώντας την προέλευση τους. Ψάχνουμε μέσα στο ίδιο το βιβλίο για υλικά στοιχεία (κτητορικό σημείωμα, βιβλιοδεσία, διακόσμηση, χειρόγραφα σχόλια, σφραγίδες κ.λπ.). Ψάχνουμε εκτός του βιβλίου: χρησιμοποιούμε βιβλιογραφικά στοιχεία (καταλόγους ιστορικών βιβλιοθηκών, δημοπρασιών και βιβλιοπωλών) και αρχαιολογικά στοιχεία (κατάστιχα προσκτήσεων, αλληλογραφία, κ.λπ.)

Πώς ανακτούμε πληροφορίες σχετικά με την προέλευση; Ελέγχουμε τις εγγραφές των καταλόγων, μια προς μία. Ελέγχουμε το Ευρετήριο Προέλευσης (Provenance Index), για συγκεκριμένες πληροφορίες - στιγμιότυπα από τί υπήρχε και πού, σε οποιαδήποτε δεδομένη ιστορική περίοδο. Για παράδειγμα, δείτε τον κατάλογο αρχετύπων της Βοδληϊανής Βιβλιοθήκης: το Ευρετήριό μας λέει ότι 23 αρχέτυπα από το Weissenau είναι τώρα στη Βοδληϊανή. Μπορούμε να πούμε, πού ήταν κάθε βιβλίο πριν και μετά την παρουσία του στο Weissenau; OXI.

Χρειαζόμασταν μια αλλαγή οπτικής γωνίας: οι βιβλιοθήκες είναι στατικές οντότητες, ενώ τα βιβλία είναι δυναμικές οντότητες. Επομένως, χρειαζόμαστε μια δυναμική έννοια προέλευσης από την άποψη του βιβλίου (και όχι από την άποψη της συλλογής, όπως συνήθως προσεγγίζεται η μελέτη της προέλευσης). Η λύση είναι η γεωγραφική και χρονολογική σήμανση κάθε στοιχείου προέλευσης.

Το 15cBOOKTRADE είναι ένα διεθνές πρόγραμμα που χρησιμοποιεί τα υλικά στοιχεία από χιλιάδες έντυπα βιβλία του 15ου αιώνα που έχουν σωθεί για να αξιολογήσει την κατανομή, πώληση και πρόσληψη των βιβλίων στην Αναγέννηση και, συνεπώς, τον αντίκτυπο από την εισαγωγή της τυπογραφίας στην πρώιμη νεωτερική κοινωνία. Τα χιλιάδες στοιχεία που περιέχονται στη βάση δεδομένων χρησιμοποιούνται για να συνθέσουν μια σειρά από οπτικοποιήσεις (για τις οποίες σας δείχνω αυτό το βίντεο).

Ας εστιάσουμε τώρα στην παραγωγή και διάδοση των ελληνικών αρχετύπων. 68 εκδόσεις τυπώθηκαν στα ελληνικά. Έχουν σωθεί τουλάχιστον 4230 αντίτυπα. Όπως γνωρίζετε, μέχρι πρόσφατα δεν ήταν δυνατόν να υπολογιστεί αυτόματα ο αριθμός των σωζόμενων αντιτύπων ανά έκδοση στο ISTC. Στη νέα βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε από το CERL, υπάρχει ένας αυτόματος μετρητής του αριθμού των ιδρυμάτων που κατέχουν ένα αντίτυπο. Αυτό δεν λαμβάνει υπόψη τις περιπτώσεις όπου μια βιβλιοθήκη κατέχει πολλαπλά αντίτυπα. Αλλά οι συντάκτες του ISTC εργάζονται για να επιτευχθεί και αυτό το επίπεδο ακρίβειας.

Ακόμη και με ασαφή δεδομένα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο μέσος όρος των σωζόμενων αντιτύπων ανά έκδοση είναι υψηλότερος από ό,τι ο μέσος όρος ζωής των έντυπων εκδόσεων του 15ου αιώνα γενικά, που υπολογίζεται να είναι 37 για βενετικές εκδόσεις, οι οποίες παραδοσιακά είναι καλύτερα διατηρημένες, ή ακόμη λιγότερο. Οι ελληνικές εκδόσεις έχουν επιβιώσει κατά μέσο όρο σε 62 αντίτυπα ανά έκδοση. Και αν αφαιρέσουμε από τον υπολογισμό 3 δοκιμαστικές και μια διαφημιστική φυλλάδα, είναι 65 ($4230:65 = 65$).

Από αυτά, πολλές εκατοντάδες, από ευρωπαϊκές και αμερικανικές βιβλιοθήκες, είναι ήδη καταγεγραμμένα στη MEI. Οι εκδόσεις του Άλδου Μανούτιου έχουν σωθεί σε υψηλότερο βαθμό, οπότε θα επιλέξω μία από αυτές για να σας δείξω τι μπορούμε να καταλάβουμε, όταν όλα τα σωζόμενα αντίτυπα βρίσκονται στη MEI.

Το Ωρολόγιο που τυπώθηκε το 1497 υπάρχει σε 36 δημόσιες βιβλιοθήκες. Είχα την ευκαιρία να μελετήσω αυτό το κείμενο για την έρευνά μου πάνω στα Ωρολόγια που τυπώθηκαν στην Ιταλία το 15ο αιώνα. Για να κατανοήσω την κατανομή, χρήση και αργότερα τη συλλογή αυτού του τύπου βιβλίου χρησιμοποίησα όχι μόνο τα υλικά στοιχεία, αλλά και την ιστορική βιβλιογραφία: καταλόγους δημοπρασιών και βιβλιοπωλών. Εκτός από 36 αντίτυπα σε δημόσιες βιβλιοθήκες, άλλα 7 αντίτυπα πρέπει να εξακολουθούν να λανθάνουν σε ιδιωτικές συλλογές. Και αυτά θα συμπεριληφθούν στη MEI ως «ιστορικά αντίτυπα», μέχρι να εντοπιστούν και ταυτιστούν με τις εγγραφές.

Η επιτυχία των Ωρολογίων αυτών ως βιβλία διδασκαλίας είναι εμφανής από διάφορους παράγοντες.

Πρώτον, είναι μέρος ενός συγκεκριμένου εκδοτικού προγράμματος. Έξι από τα σωζόμενα αντίτυπα είναι δεμένα με τη *Συντομότατη Εισαγωγή στα ελληνικά γράμματα* (*Brevissima introductio ad litteras Graecas*) του Άλδου, που τυπώθηκε κατά την ίδια περίοδο, με την ίδια μορφή, τυπογραφικά στοιχεία, δίχρωμη εκτύπωση, ξυλογραφία του Ευαγγελισμού στην ίδια θέση, στην οπίσθια όψη της σελίδας του τίτλου, οπότε κατά πάσα πιθανότητα είχε σχεδιαστεί ως συνοδευτική εισαγωγή στην ανάγνωση του ελληνικού Ωρολογίου. Η *Συντομότατη Εισαγωγή* περιλαμβάνει μια ερμηνεία των ελληνικών γραμμάτων και τόνων, το Ave Maria, το Σύμβολο της

Πίστewος, τον Πρόλογο του Ευαγγελίου του Αγίου Ιωάννη, το *Salve Regina*, *Benedicite* και *Gratias* από τη *Σύνοψη* (*Breviarium*), όλα στα λατινικά και στα ελληνικά. Έχει μελετηθεί αναλυτικά από τον Reinhard Flogaus. Η γραμματική σχεδιάστηκε από τον ίδιο τον Άλδο και είναι μια συντομευμένη έκδοση της γραμματείας του *De litteris Graecis ac diphthongis et quemadmodum ad nos veniant*, που τυπώθηκε για πρώτη φορά ως παράρτημα των *Ερωτημάτων* του Κωνσταντίνου Λάσκαρη (Βενετία: Α. Μανούτιου, 28 Φεβρουαρίου 1494/5 ISTC i100068000).

Η παιδαγωγική μέθοδος του Άλδου για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας είναι εμφανής από την σειρά αυτών των δημοσιεύσεων: πρώτα παρέχει το τεχνικό εργαλείο για την εκμάθηση της γλώσσας, τη γραμματική δηλαδή και, στη συνέχεια, παραδείγματα εφαρμογής της για άσκηση. Ως παραδείγματα επέλεξε τα πιο γνωστά κείμενα, δηλαδή προσευχές. Τη γραμματική *De litteris Graecis* και τη σύντομη εισαγωγή *Introductio Brevis*, ενώ στη συνέχεια, ως περαιτέρω βήμα, το πιο δημοφιλές βιβλίο απ' όλα, το *Ωρολόγιον*. Η προσέγγιση αυτή θα επαναληφθεί και με την εβραϊκή γλώσσα, στα 1500 με το *Introductio Hebraice discere cupientibus* (ISTC im00226600).

Δεύτερος παράγοντας. Η επιτυχία των ελληνικών αυτών Ωρολογίων ως βιβλία διδασκαλίας είναι εμφανής από τις ανατυπώσεις που επακολούθησαν τους επόμενους αιώνες και που έχει ερευνηθεί διεξοδικά από τους Reinhard Flogaus και Κωνσταντίνο Στάικο: έγιναν όχι λιγότερες από 34 εκδόσεις τον 16ο αιώνα, συμπεριλαμβανομένων επανεκδόσεων από τον Άλδο το 1505 και από τους κληρονόμους του το 1521 και 1529, και μετά στο Τούμπινγκεν, Hagenau, Ρώμη, Louvain, Κολωνία, Άουγκσμπουργκ, Φλωρεντία, Αμβέρσα και Παρίσι. Εννέα ανατυπώσεις ακολούθησαν το 17ο αιώνα, οκτώ το 18ο αιώνα, και τρεις το 19ο αιώνα. Όλες αυτές οι εκδόσεις είναι πιο πιθανό ότι παράχθηκαν για την Ευρωπαϊκή αγορά λογίων, αν και θα ήταν σκόπιμο να γίνει μια έρευνα για τη χρήση των σωζόμενων αντιτύπων.

Τρίτος παράγοντας είναι τα στοιχεία που έχουμε για τη χρήση του βιβλίου. Αντίτυπα της έκδοσης αυτής ήταν προς πώληση για δύο marcelli (που ισοδυναμεί με 1 λίρα ή 20 soldi) στον κατάλογο του Άλδου Μανούτιου το 1498. Τυχαίνει να γνωρίζουμε αρκετά για την τιμή των έντυπων βιβλίων που πωλούνταν στη Βενετία αμέσως μετά την καθιέρωση της τυπογραφίας, από το βιβλίο λογαριασμών ενός Βενετού βιβλιοπώλη για την περίοδο 1484-1488 που φυλάσσεται στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη και για το οποίο ετοιμάζω μια ολοκληρωμένη έκδοση με τον συνάδελφό μου Neil Harris.

Ωρολόγια τυπωμένα σε χαρτί και χωρίς βιβλιοδεσία γενικά πωλούνταν 10 soldi ή 1 marcello. Κόστιζαν τα διπλά αν πωλούνταν βιβλιοδετημένα. Οπότε, η τιμή του Ωρολογίου του Άλδου ήταν ακριβώς διπλάσια από το κόστος ενός λατινικού Ωρολογίου. Ένα αντίτυπο ανήκε στο λόγιο και βιβλιόφιλο Alberto Pio, πρίγκιπα του Carpi (Carpi 1475 – Γαλλία 1531), πρώην μαθητή του Άλδου, που ζούσε στην Φερράρα στα τέλη του αιώνα και το 1499, μόλις δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση, παρήγγειλε μια επίχρυση βιβλιοδεσία για το ελληνικό Ωρολόγιο που κόστισε £10, δηλαδή 200 soldi, δέκα φορές το κόστος του έντυπου βιβλίου και 20 φορές το κόστος ενός συνηθισμένου τυπωμένου Ωρολογίου. Θα πρέπει να ήταν μια πολύ ιδιαίτερη βιβλιοδεσία.

Οι πρώτοι ιδιοκτήτες του Ωρολογίου που τύπωσε ο Άλδος στα ελληνικά το 1497 δεν το χρησιμοποίησαν ως λατρευτικό βιβλίο, αλλά ως εργαλείο εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Αν κάποιος από τους πρώτους ιδιοκτήτες του, ίσως Έλληνας, ενδιαφέρθηκε ποτέ για το βιβλίο ως λατρευτικό έργο, δεν το γνωρίζουμε, δεδομένου ότι τα σωζόμενα στοιχεία μας δείχνουν μόνο ένα είδος χρήστη: τον λόγιο. Τα αντίτυπα που βρίσκονται τώρα στη Βαλτιμόρη, στο Χάρβαρντ, στη Βιβλιοθήκη Morgan της Νέας Υόρκης, στη βιβλιοθήκη Chapin του Williamstown (Μασαχουσέτη) και τη Biblioteca Angelica της Ρώμης περιέχουν σχόλια παιδαγωγικού περιεχομένου. Από τα 36 αντίτυπα, δώδεκα βρίσκονται στις ΗΠΑ, εννέα στην Ιταλία, επτά στη Βρετανία, από τρία στη Γαλλία και τη Γερμανία, από ένα στην Ελλάδα και τη Ρωσία. Το αντίτυπο τώρα στο Προνο της Utah είναι, πολύ πιθανώς, το ίδιο αντίτυπο που ήταν κάποτε στο Trinity College του Κέμπριτζ και κλάπηκε στη δεκαετία του 1960. Ούτε ένα σωζόμενο αντίτυπο δεν είναι διακοσμημένο, σε αντίθεση με άλλα Ωρολόγια (Βιβλία Ωρών). Αυτό είναι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα που δείχνει ότι αυτά τα βιβλία είχαν διαφορετικούς χρήστες και χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά από ό,τι τα Ωρολόγια για λατρευτική χρήση.

Δεκαεπτά αντίτυπα έχουν χάσει όλα τα αποδεικτικά στοιχεία για τους πρώιμους ιδιοκτήτες τους και η ιστορία τους μπορεί να ανασυσταθεί μόνο από τη στιγμή που έφτασαν στα χέρια γνωστών συλλεκτών ή βιβλιοπωλών του δέκατου ένατου αιώνα, όπως: ο 3ος Κόμης του Gosford (1806-1864) από το Κάστρο του Gosford στην κομητεία Armagh της Ιρλανδίας (2 αντίτυπα), ο συλλέκτης και φιλάνθρωπος από την οικογένεια Crawford που ασχολείται με τη ζυθοποιία και το εμπόριο, William Horatio Crawford (1812-1888) από το Lakelands, του Cork της Ιρλανδίας, ο Βέλγος πολιτικός κόμης Etienne de Sauvage (1789-1867), οι βιβλιοπώλες Payne & Foss στο

Λονδίνο και Olschki στη Βενετία. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν γνωρίζουμε τίποτα πριν από τον εικοστό αιώνα, επειδή τα αντίτυπα έχουν αποκατασταθεί σε τέτοιο βαθμό.

Επτά αντίτυπα χρησιμοποιήθηκαν στη Γερμανία το δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο αιώνα από λόγιους, εκκλησιαστικούς και λαϊκούς, μερικοί από τους οποίους είχαν ιδιαίτερη σχέση με τον κόσμο της τυπογραφίας ως επιμελητές: στον κανονικό Johann Hess (1490-1547), προτεστάντη μεταρρυθμιστή της Σιλεσίας, ανήκε το αντίτυπο που είναι τώρα στη Βαλτιμόρη. Στη συνέχεια το έδωσε στο γαμπρό του Friedrich Staphylus (1512-1564). Και οι δύο είχαν επαφές με τον Φίλιππο Μελάγχθωνα (1497-1560), στον οποίο φαίνεται επίσης να ανήκε αυτό το αντίτυπο το 1520, όταν το χρησιμοποίησε για την προετοιμασία της εκτύπωσης της τρίτης έκδοσης αυτού του ελληνικού Ωρολογίου από τον Thomas Anshelm (†1523) στο Tübingen το 1514, για τον οποίο εργάστηκε ως διορθωτής το 1513. Είναι πολύ ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι το αντίτυπο του Ωρολογίου του Άλδου του 1497 που κάποτε ανήκε στο Μελάγχθωνα σώζεται σήμερα στη Βαλτιμόρη.

Ο θεολόγος και ουμανιστής Gallus Jodocus από το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης (1459-1517), το αντίτυπο του οποίου σήμερα ανήκει στο Trinity College του Cambridge, ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ιδέας να φέρει τον Άλδο στη Γερμανία, και μέλος της «Societas Rhenana», μαζί με τους Conrad Celtes (1459-1508), John Cuno (1463-1513), John Reuchlin (1455-1522) και John Trithemius (1462-1516). Ο Gallus άφησε το βιβλίο στον ανιψιό του, τον Φραγκισκανό Konrad Pellicanus (1478-1556). Ο Pellicanus ήταν εκπαιδευμένος στο εβραϊκό Ταλμούδ και τις ραββινικές μελέτες και δημοσίευσε ένα τεράστιο σχολιασμό της Βίβλου σε επτά τόμους (Ζυρίχη 1532-39) · έγινε ιερέας το 1501 και συνέχισε να υπηρετεί στη Μονή Φραγκισκανών στο Rouffach, το Pforzheim και τη Βασιλεία, όπου δούλευε ως διορθωτής για τους Amerbachs, Frobens και άλλα τυπογραφεία, αλλά στράφηκε σταδιακά στην προτεσταντική πίστη. Προσκλήθηκε στη Ζυρίχη από τον Zwingli για να γίνει καθηγητής Ελληνικών και Εβραϊκών το 1526 και συνέβαλε στην ανάπτυξη της βιβλιοθήκης του Αβαείου. Ο Pellicanus δώρισε το βιβλίο στο φίλο του Νικόλαο Gerbellius (1485-1560) ο οποίος, μετά από τις σπουδές του στην Κολωνία, εργάστηκε στη Βιέννη επίσης ως διορθωτής σε τυπογραφεία και, στη συνέχεια, πήγε για σπουδές στη Μπολόνια το 1513, μετά βρέθηκε στη Βασιλεία, όπου κυκλοφορούσε ανάμεσα στους κύκλους των λογίων της πόλης, πριν τελικά εγκατασταθεί στο Στρασβούργο προς το τέλος του 1515. Το βιβλίο πέρασε σε κάποιον συγγενή του, τον Κάρολο Gerbellius, ο οποίος το πούλησε στον Robert Kingsman από το Στρασβούργο το 1627, που με τη σειρά του το δώρισε στον Thomas Bleck (Black;) στα 1632. Κάποια στιγμή αργότερα τον 17ο αιώνα το βιβλίο έφτασε στο Καίμπριτζ. Το αντίτυπο που βρίσκεται τώρα στο Γκέτινγκεν ανήκε στον Henricus Emdensis από το Marburg το 1545, στη συνέχεια, δωρήθηκε στον Bonifacius Rasorius Nuhemius και μετά στον Hanss Hector Pauli. Ο τόμος εισήχθη τελικά στη συλλογή του Friedrich Wilhelm von Dube (1707-1785). Στον ηγούμενο του τάγματος των Βενεδικτίνων του Αουγκσμπουργκ ανήκε το αντίτυπο που βρίσκεται τώρα στο Μάντσεστερ, σε κάποιον ιδιοκτήτη αγνώστων στοιχείων το αντίτυπο από το Breslau που είναι τώρα στην Κρατική Βιβλιοθήκη της Μόσχας ως συνέπεια του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου. Τέλος, σε απόγονους της οικογένειας Schedel και μετά στον Johann Jakob Fugger (1516-1575) ανήκε το αντίτυπο του Μονάχου. Το αντίτυπο σήμερα στο Βερολίνο ήταν, επίσης, πιθανώς στη Γερμανία από νωρίς αν κρίνουμε από τη γερμανική προέλευση του το δέκατο ένατο αιώνα · ήταν ιδιοκτησία του ευγενή Graf Stephan Mejan (1766-1846) από το Μόναχο, η βιβλιοθήκη του οποίου αγοράστηκε από το βασιλιά της Πρωσίας Friedrich Wilhelm IV (1795-1861). Ως εκ τούτου, από τα επτά αντίτυπα στη Γερμανία κατά την πρώιμη περίοδο, τέσσερα έφυγαν από τη Γερμανία στη σύγχρονη περίοδο, δύο για το Ηνωμένο Βασίλειο, ένα για τις Ηνωμένες Πολιτείες, και ένα για τη Ρωσία.

Δύο αντίτυπα ήταν στην κατοχή γαλλικών θρησκευτικών ιδρυμάτων κατά τον 16ο αιώνα: στους Καρμελίτες της Λυών ανήκε το αντίτυπο που βρίσκεται τώρα στη Νέα Υόρκη και στους Βικτωρίνους του Παρισιού το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης Mazarine στο Παρίσι. Όταν καταργήθηκαν τα θρησκευτικά ιδρύματα, το πρώτο αντίτυπο έφυγε από τη Γαλλία και μπήκε στην αγορά του διεθνούς βιβλίου, φθάνοντας τελικά στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1908, ενώ το δεύτερο εισήλθε στη Βιβλιοθήκη Mazarine. Στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα ένας αριθμός αντιτύπων ήταν διαθέσιμος στη γαλλική αγορά: ο Renouard προσέφερε ένα αντίτυπο προς πώληση το 1819, το οποίο αργότερα πέρασε στο Ηνωμένο Βασίλειο. Την ίδια εποχή ένα αντίτυπο είχε αγοραστεί από τη Βασιλική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι. Ο δούκας D'Aumale αγόρασε ένα αντίτυπο το 1857.

Ένα αντίτυπο όπου αναφέρεται ο όρος «collegium...» ήταν πιθανώς στη συλλογή κάποιου θρησκευτικού ιδρύματος το 16ο αιώνα πριν να φθάσει στη συλλογή Grenville και, στη συνέχεια, στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, αλλά δεν μπορούμε να πούμε από ποια χώρα.

Περίπου 15 αντίτυπα είναι γνωστό ή τεκμαίρεται ότι παρέμειναν στην Ιταλία το δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο αιώνα, κρίνοντας από τις βιβλιοδεσίες τους, τα σχόλια στα περιθώρια ή τη μετέπειτα προέλευσή τους: μόνο ένα φέρει σαφώς αναγνωρίσιμη πρώιμη προέλευση από το Camaldulense της Βενετίας: το αντίτυπο στο Λος Άντζελες. Τα αντίτυπα της Ρώμης, σήμερα στις βιβλιοθήκες Angelica και Vallicelliana, αποκτήθηκαν στη Ρώμη, από τους Αυγουστινιανούς και τους Ορατοριανούς αντίστοιχα. Ένα μόνο αντίτυπο είναι γνωστό ότι ανήκε σε

ιδιώτες, στον Zabaglia, ένα γιατρό μάλλον από την Πάδοβα, το αντίτυπο που είναι τώρα στο Princeton, ενώ ένα άλλο ανήκε μάλλον σε ιδιωτική συλλογή στη Lucca πριν βρεθεί στην Παλατινή Βιβλιοθήκη του Παλέρμου το 19^ο αιώνα.

Αυτό που είναι κοινό σε αυτά τα ιταλικά αντίτυπα είναι ότι έκαναν την εμφάνισή τους στο εμπόριο στο δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα και μπήκαν σε βιβλιοθήκες φημισμένων συλλεκτών, τόσο στην Ιταλία, όπως αυτή του συγγραφέα και βιβλιόφιλου Angelo Maria Pannocchieschi, Μαρκησίου του Elci στη Φλωρεντία, σήμερα στη Βιβλιοθήκη Medicea Laurenziana της Φλωρεντίας, ή του ιερέα και καθηγητή ρητορικής από την Πιστόια Domenico Antonio Bramanti που είναι σήμερα στην Πιστόια, ή του συλλέκτη Paolino Gianfilippi από τη Βερόνα, που είναι σήμερα στη Βερόνα, αλλά και ξένων, όπως το αντίτυπο το οποίο έφθασε στο Blickling Hall στην Αγγλία πριν από το 1745 και αυτά που βρίσκονται τώρα στην Οξφόρδη, το Χάρβαρντ, το Λος Άντζελες, το Chantilly και τη Νέα Υόρκη. Ως εκ τούτου η Ιταλία «έχασε» έξι αντίτυπα κατά τη σύγχρονη περίοδο.

Αυτό σημαίνει ότι δεν κυκλοφορούσαν αντίτυπα στο Ηνωμένο Βασίλειο μέχρι το δέκατο όγδοο αιώνα, δηλαδή μέχρι τότε που η συλλογή αρχετύπων και, ιδιαίτερα, καλών εκδόσεων του Άλδου γενικεύτηκε: το πρώτο γνωστό αντίτυπο είναι αυτό στο Blickling το 1745. Από αυτά τα δέκα αντίτυπα του Ηνωμένου Βασιλείου, τελικά έξι βρήκαν το δρόμο τους προς τη Δύση, προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, στον εικοστό αιώνα.

Το πρώτο γνωστό αντίτυπο στις Ηνωμένες Πολιτείες αγοράστηκε από τον James Tooney, ένα βιβλιοπώλη του Λονδίνου, από τον τραπεζίτη J.P. Morgan το 1901. Στη συνέχεια πουλήθηκε ως διπλότυπο το 1971 στον ιταλο-αμερικανό χρηματιστή Giorgio Uzielli και βρίσκεται τώρα στο Ώστιν του Τέξας. Άλλοι συλλέκτες στην Αμερική είναι ο Βρετανός μελετητής της Βίβλου Hermon Charles Hoskier (1864-1938), ο οποίος ήταν επίσης επιτυχημένος τραπεζίτης και χρηματιστής στις ΗΠΑ πριν από τη συνταξιοδότησή του το 1903. Στο μεγιστάνα της τυπογραφίας και βιβλιόφιλο Robert Hoe, III (1839-1909) ανήκαν δύο ελληνικές εκδόσεις του Άλδου. Ο Hoe είχε μια εντυπωσιακή συλλογή από *Ωρολόγια (Βιβλία των Ωρών)*, τόσο σε χειρόγραφα όσο και εκδόσεις του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα, κυρίως Γαλλικά, καθώς και μερικά Ολλανδικά. Στη συνέχεια οι Chapin, Richardson, Scheide, Vollbehr, Brooker, Armstrong.

Τον εικοστό αιώνα ο Ιωάννης Γεννάδιος αγόρασε το 1908 το αντίτυπο που ανήκε στον Hoskier και το έφερε στην Ελλάδα. Ένα άλλο αντίτυπο εισήλθε στη Ρωσία ως λεία πολέμου από τη Γερμανία.

Μπορούμε να προσφέρουμε μια οπτικοποίηση αυτού του περίπλοκου δικτύου μετακίνησης. Αλλά αυτή είναι μόνο μία έκδοση. Τι γίνεται με τις άλλες 4.000; Και το άλλο μισό εκατομμύριο;

Το έργο που χρειάζεται να γίνει για την επίτευξη των στόχων μας είναι τεράστιο. Απαιτεί τις εξειδικευμένες δεξιότητες καταλογογράφων με γνώσεις παλαιογραφίας που [να](#) τους επιτρέπουν να διαβάσουν κτητορικές επιγραφές στα λατινικά, ελληνικά, εβραϊκά και οποιαδήποτε ευρωπαϊκή γλώσσα, που μπορούν να χρονολογήσουν και να εντοπίσουν μια βιβλιοδεσία ή ένα στυλ διακόσμησης από την Ιταλία του 15ου αιώνα ή τη Γερμανία του 16ου αιώνα ή την Αγγλία του 17ου αιώνα, που μπορούν να ταυτίσουν ένα οικόσημο, που μπορούν να διακρίνουν διαφορετικούς τύπους σχολίων περιθωρίου, από διορθώσεις, παρατηρήσεις έως και λογοκρισία, που ξέρουν πώς να ανασυστήσουν την ιστορία ενός βιβλίου χρησιμοποιώντας καταλόγους βιβλιοπωλών και δημοπρατών και κατάστιχα βιβλιοθηκών. Επίσης, απαιτείται η ανάπτυξη κατάλληλης βάσης δεδομένων η οποία όχι μόνο να επιτρέπει την καταγραφή, αλλά να μπορεί να ανακτά με έξυπνο τρόπο πολύτιμα δεδομένα.

Τέλος, αναγκαστικά βασίζεται σε εκτεταμένη συνεργασία. Το πρόγραμμα 15c BOOKTRADE συντονίζει τη δουλειά πάρα πολλών ανθρώπων, σε διαφορετικές χώρες, επί πολλά έτη. Είναι το μεγαλύτερο πρόγραμμα μέχρι σήμερα που επικεντρώνεται αποκλειστικά σε αρχέτυπα και αξιοποιεί και συγκεντρώνει ειδική καταλογογράφηση και έρευνα δεκαετιών για αυτά, ενώ επίσης καθιστά διαθέσιμα εντελώς νέα δεδομένα και ένα καινοτόμο τρόπο για να χρησιμοποιηθούν αυτά τα στοιχεία στην ιστορική έρευνα. Ο ρόλος μου ως γραμματέας του CERL είναι, επομένως, βασικός. Εξίσου σημαντικό είναι ότι συνεργαζόμαστε πολύ στενά με άλλα προγράμματα ψηφιακών εργαλείων για την περίοδο των αρχετύπων, το ISTC, το GW και τον Άτλαντα της Πρώιμης Τυπογραφίας, και χρησιμοποιούμε ευρέως τα ελεύθερα διαθέσιμα ψηφιοποιημένα τεκμήρια.

Αλλά αυτός είναι ο μόνος λογικός τρόπος. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε και να γνωστοποιήσουμε το πώς τα πρώιμα έντυπα βιβλία επηρέασαν τη ζωή διαφόρων τμημάτων του πληθυσμού του 15ου αιώνα, διαδίδοντας γνώση και πληροφορίες, αυξάνοντας τα επίπεδα εγγραμματοσύνης, στηρίζοντας την ανάπτυξη των πανεπιστημίων, δημιουργώντας ένα νέο επιχειρησιακό τομέα, συμβάλλοντας στο διεθνές εμπόριο, θα πρέπει να ρίξουμε μια καλή ματιά στα ίδια τα βιβλία και να βρούμε έναν αποτελεσματικό τρόπο να επικοινωνήσουμε τα ευρήματά μας.

Στο πλαίσιο αυτό, αν θέλουμε να τοποθετήσουμε σαφώς και να ανιχνεύσουμε το ρόλο της ελληνικής κληρονομιάς μέσα στο ιστορικό αυτό πλαίσιο, σας παρακαλώ, να με βοηθήσετε να επιτύχουμε αυτή την κατανόηση δουλεύοντας μαζί.

Σας ευχαριστώ.